



ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ  
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΒΙΒΛΙΟΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ  
ΝΕΥΡΥΧΤΗΡΙΑΝ ΚΑΤΑΡΤΙΣΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ

Ιδρυτής: ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

Διευθύντης: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

# ΤΟΜΟΣ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟΣ ΤΡΙΤΟΣ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ - ΙΟΥΝΙΟΣ

1948

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & Σ<sup>ΙΑ</sup> Α. Ε.  
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ"  
38 - ΟΔΟΣ ΤΣΟΡΤΣΙΛ - 38  
ΑΘΗΝΑΙ



ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008



ΘΕΜΑΤΑ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΚΑΙΡΩΝ

## Η ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

(VII. ΠΕΡΙ ΟΥΜΑΝΙΣΜΟΥ, ΣΥΝΕΧΕΙΑ)

Βλέπω τὸν ἐρημίτη νὰ σταματᾷ. Μόλις ποὺ εἶχε ξεκόψει ἀπὸ τὸ πλῆθος, μόλις ποὺ εἶχε λοξοδρομήσει ἀπὸ τὴν πλατεία δημοσιᾶ. Κι ἀπάνω στὴν τραχειὰ πέτρα τῆς ἀνεμόδαρτης ἀνηφορίας ἄφινε τὴ σκόνη τῶν πελμάτων τοῦ σημάδι τῆς μεγάλης σιωπηλῆς πορείας. (Εἴκοσι χρόνια συμπορεύεται δίχως νὰ κουρασθῆ. Εἴκοσι χρόνια ὄνειρεύεται τὰ ὄνειράτα τῶν ἄλλων δίχως ν' ἀποκάμῃ. Καὶ τώρα δὲν κουράστηκε—ἀφοῦ διάλεξε τὴν ἀνηφορίαν. Καὶ τώρα θέλει νὰ ὄνειρευτῆ—ὅμως θέλει νὰ ὄνειρευτῆ τὸ δικό του τ' ὄνειρο γιὰ χάρη τῶν ἄλλων—τώρα, ποὺ μόλις ἔχει ξεκόψει ἀπὸ τὸ πλῆθος γιὰ ν' ἀνέβῃ στὸ ξάγναντο καὶ νὰ γυρίσῃ πάλι, μὲ περισσότερο πλοῦτος στὴν ψυχὴ του, στὸ πλῆθος). Μὰ βλέπω τὸν ἐρημίτη νὰ σταματᾷ. Κάποιοι μακρῶν ἀντίλαλοι, χαμένοι μέσα στὸ χάος τῶν καιρῶν, ποὺ τοὺς κελαῖδουν οἱ ἀνέμοι καθὼς τοὺς φέρνουν στὰ φτερά τους, μετεωρίζονται ἐκεῖ, ἀνάμεσα σ' οὐρανὸ καὶ γῆ, καὶ σκορπίζουν πάλι, πουλιά τρομαγμένα ποὺ τᾶδιωξαν καὶ τὰ διώχνουν πάντα οἱ βραχνές φωνές τοῦ πλῆθους, ποὺ τώρα σιωπᾷ γιατί ἔχει πολὺ ἀλαλάξει. Ὁ ἐρημίτης μας στέκεται καὶ συλλογιέται. Συλλογιέται ὅλους τοὺς ἐρημίτες τοῦ κόσμου...—«ποῦ ὄταν ἔγιναν τριάντα χρόνων ἄφισαν τὴν πατρίδα τους καὶ τὴ λίμνη τῆς πατρίδας τους γιὰ ν' ἀνέβουν στὸ βουνό, νὰ χαροῦν τὸ πνεῦμα τους καὶ τὴ μοναξιά τους...» Συλλογιέται τοὺς ἀπογοητευμένους Ζαρατούστρες ποὺ κατέβηκαν ἀπὸ τὸ βουνό τους καὶ ξαναβρῆκαν τὴν πατρίδα τους καὶ τὴ λίμνη τῆς πατρίδας τους. Ἐκεῖ, στὰ τελματωμένα της νερά, εἶδανε νὰ καθρεφτίζεται «ἡ ἐπίδερμίς τῆς γῆς ποὺ ξεπετάει ἀρρώστειες καὶ μέσα στὶς ἀρρώστειες τοῦτες τὴν πιὸ μεγάλη, αὐτὴν ποὺ λέγεται ἄνθρωπος»... Στέκεται ὁ ἐρημίτης μας καὶ συλλογιέται καὶ θλίβεται γιὰ τοὺς ἀπογοητευμένους Ζαρατούστρες ποὺ ἀνέβηκαν στὸ βουνό τους καὶ μελέτησαν τὸν ὑπεράνθρωπο γιατί ὁ ἄνθρωπος ἦταν πολὺ μικρὸς γιὰ νὰ καλύψῃ τὸ χῶρο τῆς ψυχῆς τους. Τώρα ἡ κάθοδος. Ἡ προσγείωσις σέ

μιά γυμνὴν ἐρημίαν, ὅπου ὑπάρχουν πολλές ζωές χωρὶς νὰ ὑπάρχει καὶ ἡ Ζωή, ὅπου σαλεύει ἓνα πλῆθος ἀνθρώπων χωρὶς νὰ ὑπάρχει ὁ ἄνθρωπος. Ὁ ὑπεράνθρωπος ἔχει μετατεθῆ στὶς χίμαιρες τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἡ μεταπολεμικὴ βαναυσότης ἀπέναντι τοῦ ἀτόμου τείνει νὰ μεταθέσῃ καὶ τὴν ἀπλὴν ἔννοια τοῦ ἀνθρώπου στὶς χίμαιρες τοῦ Εἰκοστοῦ. Ἡ δραματικώτερη ἐκθρόνισις τῶν τελευταίων χρόνων ἦταν ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ ἀναγκαστικὴ ἔκπτωσις τοῦ ἀνθρώπου τῆς Εὐρώπης ἀπὸ τὰ προνόμια ποὺ τοῦ εἶχαν ἐπιφυλάξει ὅλοι οἱ ἔμμανεῖς θιασῶτες τοῦ ἀτομικισμοῦ τῆς μεσοπόλεμης ἐποχῆς. Ἡ ἔκπτωσις τούτη εἶναι ἓνα φαινόμενο πανευρωπαϊκό. Δὲν παρατηρεῖται μόνο στὶς χώρες τῆς Δυτικῆς Δημοκρατίας μὲ τὴν ἴσως σημαντικὴν γιὰ πολλοὺς διαφορὰ—ποὺ δὲν εἶναι ὅμως ἱκανὴ ν' ἀλλοιώσῃ τὴν οὐσίαν τοῦ φαινομένου—ὅτι πέρ' ἀπ' τὸν φράχτη τῆς σιγῆς, ἡ ἔκπτωσις τοῦ ἀνθρώπου εἶναι συνέπεια βίας, ἐνῶ δῶθε ἀπὸ τὸ φράχτη εἶναι ἀποτέλεσμα ἐκούσιας παραίτησις. Ἐξήγησα στὰ προγενέστερα κεφάλαια τῶν σκέψεων αὐτῶν ποῖα εἶναι τὰ ψυχολογικὰ κίνητρα τῆς παραίτησις αὐτῆς καὶ πόσο εἶναι συνεξαρτημένη μὲ τὴν πολιτικὴ μορφή ποὺ παίρνει ἡ ὑποδούλωσις τοῦ ἀτόμου στὶς ἐξουσιαστικὰς θελήσεις τῶν δικτατορικῶν ὀλιγαρχιῶν στὸν ἀνατολικὸν κόσμον. Ἡ ἐκούσια παραίτησις τῶν ἀτομικῶν—θὰ ἤθελα νὰ χρησιμοποιούσα ἀπλῶς τὸν ὄρο: ἀνθρώπων—προνομίων στὸν δυτικὸν κόσμον εἶναι—τὸ σημείωσα καὶ τοῦτο—μιά μορφή ἀμυνας ἢ καὶ ἀντεπίθεσις ἀκόμη, ἀφοῦ ἔχει γίνῃ συνείδησις ὅτι ἡ παγκόσμιος μάχη δὲν γίνεται πιά ἀπὸ τὰ ἄτομα στὰ κοινωνικὰ πλαίσια τῶν ταξικῶν ἀνταγωνισμῶν καὶ δὲν περιορίζεται στὰ ἔθνικα σύνορα μιᾶς χώρας, ἀλλὰ ἀπὸ κράτη σὰν μονολιθικὰς ομάδες ποὺ συνασπίζονται γιὰ νὰ διαφεντέψουν τοὺς πολιτικούς των σκοπούς. Γνωρίζω φυσικὰ τὴν ἀντίρρηση. Εἶναι πρόχειρη, εὐκόλη κ' ἐντάσσεται στὴ γνωστὴν ἐπιχειρηματολογία τῆς προδομένης ἰδεολογίας: Οἱ κοινωνικοὶ ἀγῶνες ὀλοκληρῶνουνται μὲ τὴν κατάχτησις

τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. Τί τὸ πιὸ φυσικὸ καὶ τὸ πιὸ νόμιμο ἀπὸ τὸ κοινὸ μέτωπο τῶν πολιτικῶν δυνάμεων ποὺ ἀνήκουν σὲ διάφορα, ἔστω, κράτη, ἀλλὰ μὲ ὁμοειδῆ καθεστῶτα, γιὰ τὴν περιφρούρηση τῶν κοινωνικῶν τους κατακτήσεων; Κι ἀκόμη, τί τὸ πιὸ σύμφωνο μὲ τοὺς ἰδανικοὺς καὶ πρακτικοὺς σκοποὺς τῆς κοινωνικῆς Ἐπανάστασης ἀπὸ τὴν προσπάθεια γιὰ τὴν εὐρυνση τοῦ τομέα, ὅπου οἱ κοινωνικὲς αὐτὲς κατακτήσεις θὰ ἀξιοποιηθοῦν καὶ θὰ καταστήσουν κοινὸν τῶν ἀγαθῶν τους ὅσο γίνεται περισσό-τερες ἔθνικες ομάδες; Ἐπιχειρηματολογία ποὺ θὰ εἶχε ὅλη τὴν ἀξία τῆς καὶ τὴν ἠθική τῆς δικαίωση ἂν ἡ ἀσκηση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὰ νέα καθεστῶτα πραγματοποιοῦσε τὰ ἰδεώδη μὲ τὴν ἐπίκληση τῶν ὀπείων γίνεται ἡ ἀνατροπὴ τῆς παλιᾶς τάξης πραγμάτων. "Ὅχι ἂν τὰ πραγματοποιοῦσε, ἀλλ' ἂν ἡ νέα πορεία ἔπειθε μόνον ὅτι βαδίζει πρὸς τὴν πραγματοποίησή τους. Τὰ νεοπαγῆ καθεστῶτα ἔχουν μιὰ πρόχειρη καὶ θὰ ἔλεγε κανεὶς θεμιτὴ δικαιολογία: τὴν ἀγωνιστικὴ φάση ποὺ μοιραῖα παραμερίζει κάθε ἀπασχόληση ξένη πρὸς τὰ ἄμεσα προβλήματα τῆς σταθεροποίησής τους. Ἀλλὰ τὰ καθεστῶτα τοῦτα ἔχουν ἕνα πρότυπο καὶ πρὸς τὸ πρότυπο τοῦτο διακηρῦττον ὅτι θέλουν νὰ προσεγγίσουν: τὸ σοβιετικὸ καθεστῶς τῆς σημερινῆς Ρωσίας. Τὸ σοβιετικὸ καθεστῶς ἔχει πίσω του τριάντα χρόνια ζωῆς. Ἡ ἀγωνιστικὴ φάση γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ του σταθεροποίησις ἔχει περάσει. Ἡ γενιὰ τῆς ἀντίδρασης ἔχει σχεδὸν οὐδέν. Τὰ ὑπολείμματά της—ἂν ὑπάρχουν πιά σήμερα ὑπολείμματα—εἶναι ἀνάξια λόγου. Δυὸ νέες γενιές, ἀναθρεμμένες μὲ τὰ ἰδανικά ποὺ διαγράφει ἡ διευθυνόμενη ἀγωγή ἔχουν ἤδη ἀνδρωθῆ. Καὶ οἱ δυὸ τοῦτες γενιές ἀγωνίστηκαν, κι ἀγωνίστηκαν θαυμαστά, στὸν πόλεμο ποὺ ἀπειλοῦσε νὰ ξεθεμελιώσῃ τὰ βῆθρα τοῦ καθεστώτος. Τὸ σοβιετικὸ καθεστῶς εἶναι ἕνα καθεστῶς νέου κόσμου. Μέσα στὸν κόσμο τοῦτο ὁ ἀνθρώπος ἔχει κερδίσει τὰ δικαιώματα ἐκεῖνα ποὺ ἡ Ἐπανάσταση ἔγινε γιὰ νὰ τοῦ δώσῃ; Πολύφωνες οἱ μαρτυρίες, οἱ τίμιες μαρτυρίες, ἐνορχηστρώνουν ἕνα πελώριον "Ὅχι... Ἀλλὰ τὸ "Ὅχι τοῦτο εἶναι δικαιολογημένο. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ ὁποιαδήποτε συμπάθεια πρὸς τὸν ἕνα τρόπο ζωῆς κι ἀντιπάθεια πρὸς τὸν ἄλλο, κανένας προσεχτικὸς μελετητῆς τῆς μετεπαναστατικῆς ρωσικῆς ψυχολογίας δὲ θὰ δυσκολευτῆ νὰ διακρίνῃ μέσα στὴν ὅλην ἐκδήλωσιν τῆς σοβιετικῆς πολιτικῆς ἀπέναντι τοῦ ὑπόλοιπου κόσμου τὴ βαθύτατη ἐκείνη δυσπιστία ποὺ ἀναγκάζει ἕνα ὁλόκληρο ἔθνος νὰ βρίσκεται σὲ διαρκῆ ἠθικὸ ἐξοπλισμό. Κι ἂν ἀκόμα δὲν ὑπῆρχαν, τὸ Κρεμλίνο εἶναι ὑποχρεωμένο νὰ αἰσθάνεται πολιορκημένο ἀπὸ ἐχθρούς. Ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ θὰ παραδεχτῆ ὅτι εἶναι δυνατὴ ἡ συμβίωση τοῦ σοβιετικοῦ καθεστώτος μὲ τὰ δημοκρατικὰ καθε-

στῶτα τοῦ μὴ σοβιετικοῦ τύπου, ἀπαρνεῖται πρῶτα τὶς θεωρητικὲς βάσεις τοῦ συστήματος ποὺ ὑπῆρξε καρπὸς τῆς Ἐπανάστασης καὶ ποὺ σήμερα ἔχει ἐξελιχθῆ στὸ σύστημα τῆς διχτατορίας τῆς γραφειοκρατίας χωρὶς νὰ τὸ ὁμολογεῖ—(ἂν τὸ ὁμολογοῦσε θὰ ἦταν μιὰ ἄλλη, περισσότερο ἐπίωδυνη, ἀπάρνηση)—καὶ ὕστερα θὰ ἔδινε τὴ σιωπηρὴ του συγκατάθεσις στὴν ἐξέλιξη μιᾶς ἄλλης Ἐπανάστασης «ἐν δυνάμει» ποὺ εἶν' ἔτοιμη νὰ πραγματοποιηθῆ—μὲ μέσα διαφορετικὰ ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ χρησιμοποιήθηκαν· στὴ Ρωσία, στὶς δημοκρατικὲς χώρες τοῦ Δυτικοῦ Κόσμου. Καὶ ἡ δευτέρη τοῦτη Ἐπανάσταση δὲ θ' ἀργοῦσε ν' ἀποκαλυφθῆ τρομερὰ διαβρωτικὴ καὶ θ' ἀπειλοῦσε νὰ ὑποσκάψῃ τὰ θεμέλια τῆς γραφειοκρατικῆς διχτατορίας στὸ σοβιετικὸ καθεστῶς. Εἶπα: μιᾶς Ἐπανάστασης «ἐν δυνάμει». Ὑπάρχουν μερικοὶ πολιτικοὶ καὶ κοινωνιολόγοι ποὺ θεωροῦν ὅτι ἡ ἐπανάσταση τοῦτη ἀποτελεῖ ἤδη τὸ κυρίαρχο συστατικὸ τῆς μεταβατικῆς ἐποχῆς μας. Μιλώντας ἄλλωστε γιὰ μεταβατικότητα προϋποθέτουμε μιὰ κατάστασις ρευστή, ὑπονοοῦμε κάποιο *γίγνεσθαι* ποὺ ἔπαψε νὰ εἶναι ἐξέλιξις ὁμαλή, ποὺ βαδίζει πάντοτε μὲ βήματα ἀργὰ καὶ μετρημένα καὶ μπῆκε στὸ στάδιο τῶν ραγδαίων καὶ ἐπάλ-ληλων ἀλμάτων. Ὁ κ. Julian Huxley στὸ δοκίμιό του ποὺ τιτλοφορεῖ *Ζώντας σὲ μιὰν Ἐπανάστασι*<sup>1</sup> παρατηρεῖ: «Τὸ σημαντικώτερο γεγονός στὸν κόσμο σήμερα<sup>2</sup>, δὲν εἶναι ὅτι βρισκόμαστε σὲ πόλεμο, ἀλλ' ὅτι ζοῦμε σ' ἐπανάστασι. Εἶναι ἴσως δυστύχημα ὅτι ἡ λέξις *ἐπανάστασι* ἔχει δυὸ ἔννοιες—τὴν ἔννοιαν τῆς ἐξέγερσης, τῆς αἱματηρῆς ἀνταρσίας κατὰ τῆς κυρίαρχης ἐξουσίας καὶ τὴν ἔννοιαν τῆς δραστηκῆς καὶ οὐσιαστικῆς ἀλλαγῆς στὶς ἰδέες καὶ στοὺς θεσμοὺς ποὺ ἀποτελοῦν τὸ πλαίσιο τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς· κι ὡστόσο ἔτσι εἶναι. Ἄν θέλουμε, μποροῦμε νὰ χρησιμοποιοῦμε τὴ λέξις *ἐξέγερσι* γιὰ τὴν πρώτη ἔννοιαν καὶ *ἱστορικὴ μεταμόρφωσις* γιὰ τὴν δεύτερη...». Προχωρώντας ὁ Ἄγγλος φιλόσοφος διακρίνει δυὸ τρόπους ἐπαναστατικῆς μεταβολῆς: Ὁ ἕνας τρόπος εἶναι ὁ δημοκρατικὸς. Ὁ ἄλλος εἶναι ὁ ὁλοκληρωτικὸς (φασιστικὸς). Ὁ δημοκρατικὸς τρόπος τῆς ἐπανάστασης εἶναι, λέει, ὁ μᾶλλον ἐπιθυμητὸς καὶ ὁ πιὸ μόνιμος. Ὁ καθαρὰ φασιστικὸς τρόπος στὸ τέλος αὐτοτητᾶται κι αὐτοανατρέπεται. Τὸ μόνον κριτήριον τοῦ δημοκρατικοῦ τρόπου τῆς ἐπανάστασης εἶναι ἡ ἱκανοποίησις τῶν ἀνθρώπινων ἀναγκῶν, ἡ εὐημερία τῶν ἀτόμων, ἡ ἀνάπτυξις τους καὶ ἡ ἐνεργὸς συμμετοχὴ τους στὴν κοινωνικὴ ἐξέλιξις.

\* \*

Νομίζω πὼς τὸ μέγα πρόβλημα τῆς παγ-

1. Βλ. *Man in the modern World*, σελ. 149.

2. Τὸ δοκίμιον τοῦτο εἶναι γραμμένον στὰ 1944, δηλαδὴ ὅσο ἀκόμη ὁ πόλεμος διαρκοῦσε.



κόσμιας εἰρήνης ἔγκειται στήν ἀπίθανη δυνατότητα τῆς συνδιαλλαγῆς τῶν δυῶ ἐπαναστάσεων. Τῆς ἐπανάστασης πού, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν καταγωγή της, ἔχει ἐξελιχθῆ σήμερα στό φιλύποπτο καθεστῶς τοῦ σοβιετικοῦ τύπου καί τῆς ἐπανάστασης πού πραγματοποιεῖται ἢ θά πραγματοποιηθῆ κατά τρόπο δημοκρατικό στόν Δυτικό κόσμο. Δυνατότητα ἀπίθανη, καθῶς βιάστηκα νά σημειώσω. Οἱ φανατικοί τοῦ δόγματος, πού ἀνεξάρτητα ἀπό τά πρακτικά ἀποτελέσματα τῆς κοινωνικῆς ἐπανάστασης στή Ρωσία, θεωροῦν ὅτι οἱ κοινωνικές μεταβολές γίνονται μόνο μέ τή βίαιη κατάληψη τῆς ἐξουσίας, εἴτε ἡ βία αὕτη ἐκφράζεται σέ αἱματηρήν ἐξέγερση εἴτε χρησιμοποιεῖ μεθόδους ὀλοκληρωτικές κατά τά φασιστικά πρότυπα, παραγνωρίζουν τήν ἱστορική σκηνογραφία τοῦ ἀρχικοῦ προτύπου. Ἡ ἐπανάσταση στή Ρωσία ἔγινε ἐναντίον ἐνός καθεστῶτος ἀπολυταρχικοῦ, τοῦ τσαρικοῦ, ὅπου κάθε μορφή ἐλευθερίας ἦταν ἀδιανόητη γιά ἕνα τεράστιο τμήμα τοῦ πληθυσμοῦ καί πραγματοποιήθηκε σχεδόν ἐν ἀγνοίᾳ τοῦ πλήθους αὐτοῦ ἀπό ἕνα ἄλλο τμήμα λαοῦ, ἐλάχιστο σ' ἀναλογία, πού ἐνεργοῦσε ἐξ ὀνόματος τῆς ἀπέραντης μάζας τῶν καταπιεζομένων. Ἡ ἐπανάσταση αὕτη ὑπῆρξε μιᾶ σαφῆς ἄρνηση τῆς πολιτικῆς θεωρίας τοῦ μαρξισμοῦ πού δέν εἶχε ποτέ της στόχο μιᾶ τεχνικά καθυστερημένη χώρα ὅπου ὁ κύριος μοχλός τῆς ἐπανάστασης, τὸ βιομηχανικό προλεταριάτο, ἦταν μιᾶ ἀσήμαντη μερίδα τοῦ συνόλου. Ἡ ἐπανάσταση στή Ρωσία ἦταν περισσότερο μιᾶ ἐπανάσταση διανοουμένων παρά ἐπανάσταση ἐργατῶν. Κάτω ἀπό ποιῆς συνθήκες ἡ ἐπανάσταση αὕτη κατῶρθωσε νά ἐπικρατήσῃ καί νά στερεωθῆ εἶναι ἱστορία γνωστή καί χαρακτηριστική συνάμα τῆς ἀποσύνθεσης τοῦ παλιοῦ καθεστῶτος πού ἀποτελοῦσε μιᾶ πρωτόγονη, ἀφελῆ καί προπλασματική μορφή φασισμοῦ. Οἱ προϋποθέσεις αὐτές δέν ὑφίστανται σήμερα γιά καμμιά ἀπό τίς μεγάλες ἢ τίς μικρές χώρες τῆς Δύσης. Ἡ ἐπανάσταση, ἡ μόνη ἐπανάσταση πού θά μπορούσε νά νοηθῆ μέσα στά δημοκρατικά πλαίσια τοῦ δυτικοῦ κόσμου, θά ἦταν ἡ ἐπανάσταση τοῦ δημοκρατικοῦ τύπου πού θά ἦταν ἱκανή νά πραγματοποιηθῆ μόνο ὅταν σταθεροποιήσουμε μέσα μας τήν ἀληθινή ἐννοια τῆς δημοκρατίας καί τοὺς γνήσιους ἀντικειμενικούς της σκοπούς. Καί στό σημεῖο τοῦτο θά κληθῆ τὸ Πνεῦμα νά ἐπωμισθῆ τῇ μεγάλῃ ἀποστολῇ του. Ἀλλά προτοῦ φτάσουμε στήν ἔρευνα τοῦ σημείου τούτου, ἀνάγκη μοῦ φαίνεται εἶναι νά μὴ ἀπομακρυνθοῦμε ἀκόμη ἀπὸ τῆ σειρά τῶν σκέψεων πού μᾶς πλησίασε στήν ὄχθη τοῦ μέλλοντος. Τὸ δύσκολο παρὸν διεκδικεῖ τὴν προσοχή μας.

Εἶπα προηγουμένως ὅτι ἡ δυσπιστία τοῦ σοβιετικοῦ συστήματος ἀπέναντι τῶν προθέσεων τοῦ δυτικοῦ κόσμου ἀναγκάζει ἕνα

ὀλοκληρο ἔθνος νά βρίσκεται σέ διαρκῆ ἠθικό ἐξοπλισμό. Καί ὁ ἠθικός αὐτός ἐξοπλισμός γιά νά συμπληρώσῃ τὰ κενὰ τῆς ἀμυνᾶς του βρίσκεται σέ διαρκῆ προώθηση μέσα στό γεωγραφικό χώρο κι ὄχι μόνο στό πεδίο τῆς ἰδεολογίας. Ποιά εἶναι ἡ οὐσία τῆς δυσπιστίας αὐτῆς; Ἡ ἰδεολογικὴ ἀντίθεση τοῦ ὑπόλοιπου κόσμου, τουλάχιστον αὐτοῦ πού ἀποτελεῖ τὴν ἔκφραση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας καί τῆς κοσμοθεωρίας πού ὑπηρετεῖ. Αὕτη εἶναι ἡ μιᾶ ὄψη τῆς δυσπιστίας πού βλέπει πρὸς τὴν Ἀνατολή. Ἄλλ' ὑπάρχει καί ἡ δεύτερη ὄψη: Αὕτη πού βλέπει πρὸς τὴ Δύση. Ὁ δυτικός κόσμος αἰσθάνεται μιᾶν ἀνάλογη καί ἴση σ' ἔκταση δυσπιστία ἀπέναντι τοῦ σοβιετικοῦ συστήματος. Τὸ σύστημα τοῦτο δέν ἀποκρύπτει τὴ θεωρητικὴ του ἀφετηρία καί τοὺς ἀκραίους σκοπούς τῆς ἐπαναστατικῆς του ἰδεολογίας.

Ἡ ἐπαναστατικὴ κατάληψη τῆς ἐξουσίας εἶναι ἀπὸ τὰ συνθήματα πού δέν ἔχουν ἐγκαταληφθῆ. Ἡ παγκόσμια ἐπανάσταση εἶναι ἀπὸ τοὺς στυλοβάτες τῆς θεωρίας. Ἄλλοτε τὴν πίστευαν ὡς τὸν ἀπαραίτητον ὄρο γιά τὴν ἐπιβίωση τῆς ἐπανάστασης σέ μιᾶ μόνη χώρα. Ὁ σοσιαλισμός σέ μιᾶ μόνη χώρα ὑπῆρξε μιᾶ προσωρινὴ συνθηκολόγηση μέ τὴν πραγματικότητα τῆς ἱστορίας, μέ τὴν ἀδυναμία τοῦ κινήματος, σέ παγκόσμια κλίμακα, νά μπῆ στή φάση τῆς δυναμικῆς ἐνέργειας, γιά τὴν κατάληψη τῆς ἐξουσίας. Ἀλλὰ τὸ σύνθημα τῆς παγκόσμιας ἐξέγερσης ἐγνώρισε καί τοῦτο τὰ στάδια τῶν καιροσκοπικῶν ἐλιγμῶν πού ἀντιστοιχοῦσαν μέ τίς ἐκάστοτε ἐξωτερικὲς ἀνάγκες τῆς χώρας τῆς Ἐπανάστασης. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου τὸ σύνθημα ἔπρεπε νά ὑποχωρήσῃ στίς ἄμεσες ἀξιώσεις τῆς πολεμικῆς προσπάθειας. Ἡ *Κόμιντερν* διαλύεται. Τὰ πάντα ὑποχωροῦν μπρὸς στό κυρίαρχο γεγονός τοῦ πολέμου. Στὸ ἐσωτερικὸ πεδίο γίνονται οἱ μεγαλύτερες δυνατὲς ἐκχωρήσεις σέ στρώματα πληθυσμοῦ πού δέν ἀνήκουν ἐκατὸ τοῖς ἐκατὸ στό σύστημα. Μὰ ὁ πόλεμος τελειώνει. Τὸ σύνθημα ἐπανέρχεται καί πραγματοποιεῖται μερικὰ μέ τὴν προοδευτικὴ σοβιετοποίηση χωρῶν ὅπου οἱ δυνάμεις τῆς Ἐπανάστασης ἀποτελοῦν τὴ δυναμικὴ μειοψηφία. Σέ μιᾶ σειρά ἀπὸ γειτονικὲς στή Ρωσία χώρες ἔχει πραγματοποιηθῆ ἡ ἐπαναστατικὴ μεταβολὴ κ' ἔχει ἐγκατασταθῆ ἡ διχτατορία τῆς γραφειοκρατίας τῶν κομμουνιστικῶν κομμάτων κατὰ τὸ σοβιετικὸ πρότυπο μέ μεθόδους, ὅπως θά ἔλεγε καί ὁ κ. Julian Huxley, ὀλοκληρωτικές. Παράλληλα ἀνασυνιστᾶται ἡ *Κόμιντερν* μέ τὴ μορφή τῆς *Κόμινφορμ*. Πράγμα πού σημαίνει πῶς τὸ παραμερισμένο σύνθημα τῆς παγκόσμιας ἐπανάστασης ἐπανέρχεται στό προσκήνιο... Ἄν τ' ἀναφέρω ὅλα τούτα τὰ γνωστὰ καί κοινότυπα εἶναι γιά νά στηρίξω τὴ γνώμη ὅτι ἡ δυσπιστία τοῦ Δυτικοῦ κόσμου ἀπέναντι τοῦ Ἀνατολικοῦ βρῆκε τοὺς

τελευταίους καιροὺς τόσα ἐρείσματα ποὺ θὰ ἦταν ἀχρηστο κ' ἐπικίνδυνο γιὰ τὴν ὑπόθεση τοῦ ἀνθρώπου νὰ τὴν ἀγνοήσουμε. Συνέπεια τῆς δυσπιστίας αὐτῆς εἶναι ἡ συσπείρωση τῶν ὁμοειδῶν συστημάτων τῆς Δύσης, τῶν δημοκρατιῶν, γιὰ τὴν ἀμυνα ἢ τὴν ἐπίθεση. Καὶ οἱ δύο κόσμοι βρίσκονται ἀκριβῶς στὴν ἴδια ψυχολογικὴ περιοχὴ καὶ θεωροῦν τὸν ἠθικὸ τους ἐξοπλισμὸ προϋπόθεση ζωῆς. Καρπὸς τῆς δυσπιστίας τῶν δύο κόσμων εἶναι ἡ τυραννία τοῦ ἀνθρώπου. Στὸ δυτικὸ κόσμῳ ἡ «δημοκρατικὴ ἐπανάσταση», ἡ ἐξελικτικὴ δηλαδὴ κατάχτηση τῶν σταθμῶν ποὺ ὀδηγοῦν στὴν κοινὴν εὐημερία, στὴν ἱκανοποίηση τῶν ὕλικῶν ἀναγκῶν καὶ στὴν ἀνάπτυξη τῶν πνευματικῶν ἱκανοτήτων τοῦ ἀνθρώπου, ἀναστέλλεται ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τῆς συγκέντρωσης τῶν δυνάμεων στὸν ἐπικρατέστερο σκοπὸ τῆς πολιτικῆς αὐτοσυντήρησης, ἐνῶ στὸν ἀνατολικὸ κόσμῳ ἡ ἀνάγκη τῆς πειθαρχήσεως ὁλοένα καὶ πλατύτερων μαζῶν στὸ μοναδικὸ ἰδεῶδες τῆς μάχης ἢ τῆς στρατευμένης ἀμυνας ἐξουδετερώνει κάθε σκέψη γιὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ ἀνθρώπου στὸν ἀνθρώπινο προορισμὸ του. Ἡ ὁμαδοποίηση τοῦ ἀτόμου εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ δυναμικώτερα ὄπλα τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας ποὺ ἐπιζητεῖ τὴν πραγμάτωση ὠρισμένων σκοπῶν χωρὶς τὴ συνειδητὴ κριτικὴ τους ἀπὸ μέρους τῶν χρησιμοποιουμένων ἀτόμων. Ἡ ὁμαδικότητα δημιουργεῖ τὴν ἔνταση καὶ τὴν ὑστερία. Ἡ ὁμαδικὴ ἔξαρση μεταμορφώνει τὸ ἄτομο σὲ ἥρωα ποὺ μπορεῖ νὰ ἐπιχειρήσῃ τὰ ἀπίθανα. Ἡ μαζικὴ πολιτικὴ προϋποθέτει τὴ νάρκη τῆς ἀτομικῆς συνείδησης, τὴν ἀδράνεια τῆς λογικῆς, καὶ ὁ ἔλεγχος τῶν ἐπιχειρουμένων πράξεων ὑποχωρεῖ στὴν ὑποβολὴ καὶ στὴν κίνηση τοῦ συλλογικοῦ ἐνστικτοῦ. Ὁ Fortunat Strowski, ποὺ μοῦ δόθηκε ἡ ἀφορμὴ νὰ τὸν ἀναφέρω στὰ προηγούμενα, διατυπώνει γιὰ τὸ φαινόμενο τοῦτο σκέψεις ἐνδιαφέρουσες ποὺ θὰ μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ τις μεταγράψω γιὰτὶ προωθοῦν τὴν ἔρευνα τοῦ θέματός μου:

«Μετὰ τὸ 1918—γράφει, πηγαίνοντας τόσο μακριὰ—πολλοὶ λαοὶ βρέθηκαν σὲ κατάσταση κατὰπτωσης καὶ χωρὶς προσανατολισμὸ. Οὔτε ἡ νόηση οὔτε ἡ θέληση δὲ φαίνονταν ἱκανὲς νὰ τοὺς ἀποσπᾶσουν ἀπὸ τὴν ἀμηχανία καὶ τὴ σύγχυση γιὰτὶ ἀκριβῶς ἡ νόηση καὶ ἡ θέληση ἦσαν ἀπὸ τις πρῶτες ποὺ ἔνοιωσαν τὴν ἀμηχανία τούτη καὶ τὴ σύγχυση. Ἡ περίοδος τῶν ἐπώδυνων κι ἀποθαρρυσμένων ψηλαφήσεων κράτησε καιρὸν ἀρκετὸ προτοῦ τερματισθῆ. Στὸ τέλος ἡ ζωτικὴ ὀρμὴ γύρεψε τὸν ἑαυτὸ της κι αὐτοαποκαλύφθηκε, παρακινώντας τοὺς λαοὺς αὐτοὺς ν' ἀντικαταστήσουν τις ἀτομικὲς θελήσεις γιὰ τὴ ζωὴ μὲ τὸ μαζικὸ ἐνστικτο τῆς ζωῆς. Ἡ ἀτομικὴ συνείδηση παραχώρησε τότε τὴ θέση της στὴν ὁμαδικὴ ψυχὴ. Συνέβη μὲ τοὺς λαοὺς αὐτοὺς ὅ,τι συμβαίνει στὸ θέατρο, μπροστὰ σ' ἓνα δραματικώτατο ἔργο: μιὰ ὁμόθυμη συγκίνηση, μὲ φλο-

γερὴ βιαιότητα, διαλύει τις χίλιες προσωπικότητες τοῦ κοινοῦ σὲ μιὰ καὶ μόνη προσωπικότητα ἀφελῆ καὶ γεμάτη πάθος, ποὺ δὲν ἔχει ἄλλη ψυχὴ ἐξὸν ἀπὸ ἐκείνη ποὺ δημιουργεῖ τὸ θέαμα. Ὅμως, συνεχίζει ὁ κ. F. Strowski, στὸ θέατρο, ὅταν ἡ αὐλαία πέση, ὁ καθένας ξαναβρίσκει τὴν ἀτομικότητά του. Ὡστόσο στὴν κοινωνικὴ κωμῳδία ἢ τραγωδίᾳ ἢ ὁμαδικὴ προσωπικότητα ἐξακολουθεῖ νὰ διατηρεῖται τῆς χρειάζεται κάποια τροφοδότηση, ἓνας ἀρχηγός, κάποια παντιέρα, συνθήματα ἀπλά, πειθαρχία. Χωρὶς αὐτὰ δὲ μπορεῖ ν' ἀψηφήσῃ τὴ δοκιμασία τῶν καιρῶν... Τὰ ἰσχυρότερα κίνητρα τῆς ὁμαδικῆς ψυχῆς εἶναι οἱ μεγάλοι μῦθοι, πηγὲς ἀνεξάντλητες μίσους καὶ φανατισμοῦ. Ἀποκλείουν τὴν κρίση τοῦ πνεύματος. Καθιστοῦν ἀδύνατη τὴν ἐπιστροφή τῆς ἀτομικῆς φλόγας. Καὶ ἡ μαζικὴ πολιτικὴ—καὶ ὑπονοῶ τὸν ὄρο *πολιτικὴ* στὴν πῶ πλατεία καὶ ἀρχαία του ἔννοια—εἶναι μιὰ ἀδιάκοπη γεννήτρα μῦθων. Μῦθων φανατισμοῦ, μῦθων μίσους...»

Αὐτὰ γράφονταν δύο μόλις χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο, ὅταν τὰ πρῶτα σύννεφα εἶχαν ἀρχίσει νὰ μαζεύονται. Τώρα, τρία περίπου χρόνια μετὰ τὸν πόλεμο, ὅταν τὰ σύννεφα ἀνάδωσαν τὴ θύελλα καὶ ἡ θύελλα τὸν καταποντισμὸ, οἱ μᾶζες ζοῦν ἀκόμη βαθύτερα μέσα στὴ μυθολογία τοῦ μίσους—ὄχι πιά τοῦ *μίσους τοῦ ζωτικοῦ*, τοῦ μίσους ἐναντίον κάθε μορφῆς βίας, ἐναντίον τοῦ πολέμου, ἐναντίον κάθε ἀπόπειρας γιὰ τὴν ὑποταγὴ τοῦ ἀνθρώπου σ' ὅποιαδήποτε συνθήματα δῆθεν «πειθαρχημένης ἐλευθερίας» ποὺ θὰ ὀδηγοῦσαν σὲ μιὰ νέα δουλεία, ὄχι τοῦ σφριγηλοῦ ἐκείνου μίσους ποὺ κάποιοι ἀπὸ μᾶς θέλησαν νὰ τὸ ἴδουν σὰν ἑνανεὸ ἀναγεννητικὸ ἰδανικὸ γιὰ τὴν ἀντίδραση τοῦ ἀτόμου στὴν τυραννία τῆς μοίρας ποὺ ἄλλοι ὀρίζουν γιὰ λογαριασμὸ του<sup>1</sup>—ἀλλὰ τοῦ μίσους τοῦ τυφλοῦ ποὺ ἀποκλείει τὴ λειτουργία τῆς νόησης καὶ ἀπομακρύνει τὸν ἀνθρώπο ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὴν ἀνθρώπινη μιζέρια.

Ἡ συνέχιση τοῦ ἀγρίου ἀνταγωνισμοῦ ἀνάμεσα στίς δύο μορφές «δημοκρατίας»—ἄς μοῦ συγχωρηθῆ ἡ χρησιμοποίησις ἑνὸς ὄρου φθαρμένου ἀπὸ τὴν κατάχρηση καὶ τὴ στρέβλωση ἀπὸ μέρους τῶν σύγχρονων διχτατοριῶν—δὲν ἐμποδίζει μόνον τὴν πορεία τῆς ἀληθινῆς *δημοκρατικῆς ἐπανάστασης*, ἀλλὰ σαρφεύει μέρα μὲ τὴ μέρα τὰ διαλυτικὰ ἐκείνα στοιχεῖα ποὺ θὰ καταστήσουν τὸ ἰδεῶδες τῆς συνεννόησης τῶν ἀνθρώπων ἀπάνω σὲ μιὰ βάση δημοκρατικὴ περισσότερο ἀπίθανο ἀπὸ ὅσο φαίνεται σήμερα. Οἱ Ρῶσοι

1. Θὰ ἤθελα νὰ παραπέμψω τὸν ἀναγνώστη μου στὴ μελέτη: Τὸ Ζωτικὸ Μῖσος ποὺ δημοσιεύθηκε στίς σελίδες τῆς Ν.έας Ἑστίας σὲ τέσσερα τεύχη της, εὐθὺς μετὰ τὴν Ἀπελευθέρωση. Θὰ τὴν ἐβλεπε ἴσως σήμερα σὰν μιὰ ἐπισήμανση τῶν κινδύνων ποὺ ἀποσκεπάζονταν ἀπὸ τὸν χαρμόσυνο ἀλαλαγμὸ.



πρότερες, ἀπορροφημένοι ἀπὸ τὴ σκέψη τῆς δυναμικῆς περιφρούρησης τοῦ σοβιετικοῦ κράτους, ἔχουν προσδώσει στὸ ἰδεώδες τῆς κοινωνικῆς ἐπανάστασης ποὺ τοῦ ἦσαν ἄλλοτε ἀύθεντικοὶ φορεῖς, μορφή ἱμπεριαλιστικῆ ποὺ ἀποκρούει ἀπόλυτα ἡ δημοκρατικὴ συνείδηση τοῦ δυτικοῦ κόσμου. Ἀπ' τὴν ἄλλη μεριά, ἡ κοινωνικὴ ἐπανάσταση ἔχει γίνῃ ἕνα αἶτημα τῶν δημοκρατικῶν μαζῶν τῆς Δύσης ποὺ τρέφοντας ἀδιάλλαχτη ἀπέχθεια πρὸς τὶς ἐπιδρομὲς τῆς βίας καὶ τὴν ἄσκηση τῆς γραφειοκρατικῆς κυριαρχίας, προσπαθοῦν νὰ διοχετεύσουν τὸ αἶτημα στὴ γνώριμη κοίτη τῶν δημοκρατικῶν μεθόδων παρ' ὅλη τὴν ἀνεπάρκεια τῶν μεθόδων αὐτῶν ν' ἀνταποκριθοῦν στὰ προβλήματα ποὺ ἔφερε στὴν ἐπιφάνεια ὁ δεῦτερος πόλεμος. Ἀλλὰ καθὼς ἐξήγησα καὶ πρὶν, σὲ στιγμὲς δυναμικῆς συγκέντρωσης οἱ κοινωνικὲς μεταρρυθμίσεις ὑποχωροῦν καὶ παραμερίζουν γιὰ νὰ ἐνισχυθῇ ἡ ἡγετικὴ τάξη στὴν ἀντιμετώπιση τῶν πρὸ ἐπείγοντων καθηκόντων τῆς. Καὶ κατὰ ἄλλο ἀκόμη συμβαίνει ποὺ εἶναι χειρότερο κ' ἐπιζήμιον γιὰ τὸν ἀγῶνα τὸν κοινωνικόν: τὰ τυχόν ἐλαττώματα τῆς ἡγετικῆς αὐτῆς τάξης καλύπτονται ἢ παρασιωποῦνται καὶ χρονοτριβεῖ ἔτσι μιὰ ἀλλαγὴ ποὺ θὰ διευκόλυνε τὴν ἐπίτευξη οὐσιωδῶν κοινωνικῶν ἐπιδιώξεων.

Ὁ κ. Julian Huxley ἐξετάζοντας τὴν ἔννοια τῆς δημοκρατίας θεωρεῖ ὅτι ὁ ὅρος ἀπαιτεῖ κάποιαν ἀναψηλάφηση σὲ συσχέτισμό μὲ τὸν μεταβαλλόμενο κόσμον. «Πολλὰ ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ θεωρούσαμε ὅτι ἀποτελοῦσαν τὴν οὐσίαν τῆς δημοκρατίας — συνεχίζει — ἀποκαλύπτεται τώρα ὅτι ἔχουν ἐφαρμογὴ μόνον σὲ μιὰ μερικὴ ἀποψη τῆς δημοκρατίας ἢ στὴν ἰδιαίτερη μόνον περίοδο τῆς δημοκρατίας ἀπ' ὅπου τώρα βγαίνουμε». Ἄς σημειωθῇ ὅτι οἱ σκέψεις αὐτὲς ἀνήκουν στὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο ὅπως καὶ οἱ προηγουμένως ποὺ μετέφερα. Ἡ ἐποχὴ τῆς ἀμυνας τῆς δημοκρατίας δυτικοῦ τύπου κατὰ τῶν πληγμάτων ποὺ δέχεται ἀπὸ τὴ δημοκρατία τοῦ ἀνατολικοῦ τύπου δὲν εἶχε ἀκόμη ἀνατελεῖ. Γι' αὐτὸ ἡ νέα ὀπισθοδρόμηση τῶν δημοκρατιῶν πρὸς συστήματα ἡμιολοκληρωτικὰ πάντως δὲ συγκεντρωτικὰ, μένει ἔξω ἀπὸ τὸ ὀπτικὸ πεδίο τοῦ συγγραφέα. Ὡστόσο, ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ἀναπόφευκτη ἀνάγκη μιᾶς δημοκρατικῆς ἐπανάστασης — καὶ ἔχει, ὅπως εἶδαμε, φροντίσει νὰ ἐξηγήσῃ ὅτι γιὰ κείνον ἡ λέξις ἐπανάσταση ἔχει τὴν ἔννοια τῆς ἱστορικῆς μεταβολῆς — θεωρεῖ ὅτι ἐπιβάλλεται νὰ καθορισθῇ ἀπὸ τώρα τὸ κριτήριον ἢ ἡ βασικὴ ἀρχὴ τῆς ἐννοίας τῆς δημοκρατίας ποὺ νὰ ἔχει ἐφαρμογὴ σὲ κάθε περίοδο τῆς ἱστορίας μ' ὅποιονδήποτε συνθήκες. Καὶ ἀποφαίνεται μὲ συγκινητικὴν ὀριστικότητά: «Καθ' ὅσο μπορῶ νὰ κρίνω, νομίζω πῶς ἕνα μόνον τέτοιο κριτήριον ὑπάρχει — τὸ ἀνθρώπινο ὄν, οἱ ἀνάγκες τοῦ καὶ ἡ ἀνάπτυξή του. Τὸ μέτρο ποὺ μ' αὐτὸ μποροῦμε νὰ μετρήσουμε τὰ δημοκρα-

τικὰ ἐπιτεύγματα εἶναι ἡ ἱκανοποίησις τῶν ἀνθρώπινων ὄντων, ὡς ἀτόμων, καὶ τὸ μέτρο ποὺ θὰ χρησιμοποιούσαμε γιὰ νὰ μετρήσουμε τὶς δημοκρατικὲς μεθόδους εἶναι ἡ ἐνεργὸς καὶ ἡ ἐκούσια συμμετοχὴ τῶν ἀνθρώπων σὲ κάθε μορφῆς δραστηριότητα. Στὴν πραγματικότητά καὶ τὰ δύο τοῦτα μέτρα εἶν' ἀξεχώριστα, γιὰτὶ ἡ ἀνθρώπινη συμμετοχὴ εἶναι καθ' ἑαυτὴν μιὰ ἀνθρώπινη ἀνάγκη ποὺ πρέπει νὰ ἱκανοποιηθῇ, ἀλλὰ γιὰ ὀρισμένους λόγους ἡ διάκρισις εἶναι χρήσιμη. Καὶ στὴν ἱκανοποίησις τῶν ἀνθρώπινων ἀναγκῶν πρέπει νὰ συμπεριληφθῇ ὄχι μόνον ἡ ἐγγύθη ἐνός λογικοῦ ποσοστοῦ ἀσφάλειας καὶ εὐημερίας ἀλλὰ καὶ ἐνός ἰσόβαθμου ποσοστοῦ παιδείας, ἀναψυχῆς, ἐλευθερίας, αὐτοἀνάδειξης καὶ αὐτοέκφρασης. Στὴ συμμετοχὴ τοῦ ἀνθρώπου στὴν κοινωνικὴ δραστηριότητα πρέπει νὰ συμπεριλάβουμε τὴν συμμετοχὴ στὴν ἐθνικὴ πολιτικὴ καὶ στὶς τοπικὲς καὶ κοινοτικὲς ὑποθέσεις. Καὶ ἡ συμμετοχὴ αὐτὴ ἐξασφαλίζεται μὲ τὴν ἐλεύθερη συζήτηση, τὴν ψῆφο καὶ τὴν ἐνεργὸν ὑπηρεσίαν... Μὲ ἄλλα λόγια, τὸ βασικὸ κριτήριον τῆς δημοκρατίας εἶναι ὅτι τὸ ἄτομον καὶ ἡ σ' ἀνώτατο βαθμὸ εὐημερία καὶ ἀνάπτυξή του πρέπει ν' ἀποτελοῦν τὴν κύρια καὶ οὐσιαστικὴ τῆς ἐπιδιώξεως... Οὔτε τὸ Κράτος, συνεχίζει ὁ κ. Χάξλεϋ, οὔτε ἡ ἐθνικὴ δύναμις καὶ ὁ πλοῦτος, οὔτε τὰ ἐπιτεύγματα μιᾶς κοινωνίας στὰ ἔργα τοῦ πολιτισμοῦ, στὴν τέχνη, τὴν ἐπιστήμη ἢ στὴ λογοτεχνία μποροῦν νὰ παραμερίσουν τὸν κύριον τοῦτο στόχον. Τοῦτο δὲ προϋποθέτει τὸ ἀνώτατον ποσοστὸν ἐλευθερίας, τὴν πληρέστερη ἰσότητά στὶς δυνατότες γιὰ τὴν ἀτομικὴ ἀνάπτυξη καὶ τὸν ἀνώτατον βαθμὸν συνεργατικότητος. Ἡ ἐλευθερία δὲν πρέπει νὰ εἶναι ἐλευθερία σὲ βάρους τῶν ἄλλων· τὸ ἄτομον εἶναι τὸ μοναδικὸν μέτρο γιὰ τὴν ἐχτίμησιν τῆς δημοκρατίας. Ἀλλὰ τὸ ἄτομον δὲ μπορεῖ νὰ ἀναπτυχθῇ πλέρια κ' ἐλεύθερα παρὰ μόνον σὲ μιὰ ὀργανωμένη κοινωνία. Οὔτε τὸ μέτρο τῆς δημοκρατίας μπορεῖ νὰ εἶναι ἕνα ὅποιοδήποτε ἄτομον. Ἡ ἐλευθερία τοῦ καὶ οἱ δυνατότητές του πρέπει νὰ περιορίζονται ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τῆς περιφρούρησης τῆς ἐλευθερίας τῶν ἄλλων ἀπ' ὅποιαδήποτε παρεμβολή...

Αὐτὸ ἀποτελεῖ τὴν οὐσίαν τῆς δημοκρατικῆς συνταγῆς τοῦ Julian Huxley. Θὰ πρέπει ὅμως νὰ παρατηρηθῇ πῶς τὸ γενικὸν καὶ καθολικὸν τοῦτο κριτήριον τῆς δημοκρατίας ὅπως τὸ καθορίζει δὲν παρουσιάζει σημαντικὰς διαφορὰς — θὰ ἔλεγα μᾶλλον ὅτι ταυτίζεται ἀπόλυτα, μὲ φραστικὰς μόνον διαφορὰς, — μὲ τοὺς ὀρισμοὺς τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀτόμου ποὺ ἔδωσαν κατὰ καιροὺς σοφοὶ καὶ πολιτειολόγοι ἀπὸ τὸν καιρὸν ποὺ τὸ νόημα τῆς κοινωνικῆς δημοκρατίας ἤρθε στὸ προσκήνιον τῶν ἐνδιαφερόντων. Ὁ Julien Benda στὸ περίφημον δοκίμιόν του: *La Grande Épreuve des Démocraties* (Ἡ μεγάλη δοκιμασία τῶν Δημοκρατιῶν) θεωρεῖ πῶς μιὰ ἀπὸ τὶς βα-

σικές ἀρχές τῆς δημοκρατίας εἶναι ὁ σεβασμός τοῦ ἀτόμου, τὸ ἀπαρβίαστο τοῦ ἀνθρώπου. Ὅσοσο θεωρεῖ πῶς ἡ ἀρχὴ τούτη προϋποθέτει ἕναν ἀμοιβαῖο περιορισμὸ τῶν ἐλευθεριῶν, τὸν περιορισμὸν ἐκείνου ποὺ ἕνας Γάλλος φιλόσοφος, ὠνόμασε *ἀτομικό ἱμπεριαλισμό*. Ὁ Benda φτάνει νὰ διακηρύξη πῶς ὁ περιορισμὸς τῆς *ἐπεκτατικῆς* τάσης τοῦ ἀτόμου, ὅταν ἐκδηλώνεται μέσα στὰ πλαίσια τῆς δημοκρατίας, πρέπει νὰ περιορίζεται *ἔστω καὶ μὲ τὴ βία*, καὶ ἡ ἠθικὴ δικαιολογία τῆς βίας αὐτῆς θὰ εἶναι ἡ ἀναγνώριση τῆς ἀνάγκης τοῦ σεβασμοῦ τῶν δικαιωμάτων τῶν ἄλλων. Ὅσοσο βασικὴ ἀφετηρία ὅλης τῆς ἠθικῆς δεοντολογίας τοῦ Benda εἶναι ὁ σεβασμὸς τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν ἀνθρώπινων δικαιωμάτων. Καὶ δὲν μένει στὴν ἀφηρημένη διατύπωση ὁ Γάλλος φιλόσοφος. Μ' ὄλο ποὺ βεβαιώνει πῶς τὰ ἔργα του εἶναι *κλινικά*, περιορίζονται δηλαδὴ στὴ διάγνωση καὶ στὴ διαπίστωση καὶ δὲν ὑποδεικνύουν θεραπείες καὶ λύσεις, τὸ πολὺ-πολὺ διαγράφουν τί εἶναι ἐπιθυμητό<sup>1</sup>, στὴν περίπτωσι τοῦ σεβασμοῦ τοῦ ἀνθρώπου διευκρινίζει πῶς ὁ σεβασμὸς τοῦτος σημαίνει πρῶτιστα σεβασμὸ τῆς ἐλευθερίας τῆς ἀνθρώπινης συνείδησης. Ἡ Δημοκρατία τιμᾷ ὅ,τι εἶναι ἐλεύθερο στὸν ἄνθρωπο καὶ ἰδιαίτερα τὴν ἰκανότητά του καὶ τὴ δυνατότητά του *πρὸς ἐκλογὴν* — μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι ἡ ἐλευθερία τούτη δὲ χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν καταστροφὴ τῆς ἴδιας τῆς Δημοκρατίας. Ἡ Δημοκρατία ἀναγνωρίζει στὸν ἄνθρωπο τὴν ἐπιδίωξη τῆς εὐτυχίας «σάν ἕνα ἀπὸ τὰ κύρια δικαιώματά του — πάντα μὲ τὴν ἴδια ἐπιφύλαξη—ἀλλὰ μιὰ κυβέρνησι δὲ μπορεῖ νὰ ἐγγυηθῇ τὴν εὐτυχία στὸν ἄνθρωπο. Τὸ κράτος ἐγγυᾶται μονάχα δικαιοσύνη καὶ ἴσα δικαιώματα εὐκαιριῶν. Μέσα στὰ πλαίσια τοῦτα ὁ πολίτης μπορεῖ νὰ κἀν τὸν ἑαυτὸ του εὐτυχισμένο ἢ δυστυχισμένο ἀνάλογα μὲ τὴ χρῆσι ποὺ κἀνει τῆς ἐλευθερίας του. Ἀπ' ὄλα τοῦτα συνάγεται τὸ συμπέρασμα πῶς ἡ Δημοκρατία βασιζέται σ' ὠρισμένες ἀπόλυτες ἀξίες—δικαιοσύνη, ἀλήθεια καὶ λογικὴ — παράλληλα μὲ τὶς *πραγματικῆς* ἐκείνες ἀξίες ποὺ καθορίζονται ἀπὸ τὶς περιστάσεις καὶ συνεπῶς εἶναι μεταβλητές. Καὶ προχωρεῖ ὁ Benda ὑποστηρίζοντας πῶς οἱ ἀρχές τῆς Δημοκρατίας εἶναι ἐπιταγές τῆς συνείδησης *a priori* ποὺ δὲ χρωστοῦν καμμιά πειθαρχία στὴ Φύσι ἢ στὴν Ἱστορία. Ἡ δημοκρατικὴ ἠθικὴ, λέει ὁ Benda, ὅπως κάθε ἀληθινὴ ἠθικὴ *δημιουργεῖ* τὸ ἀντικείμενό της... Ὁ Benda καταλήγει, στὸ κεφάλαιο τῶν βασικῶν ἀρχῶν τῆς Δημοκρατίας, τονίζοντας ὅτι οἱ ἀρχές τοῦτες εἶναι *ἀσκητικῆς* ἐφ' ὅσον ἡ Δημοκρατία δὲν τρέφει κανένα ἐπεκτατισμὸ καὶ προϋποθέτει κάποια στατικότητα ἀντίθετα μὲ

τὸν πολυθρύλητο δυναμισμὸ τῶν «νεώτερων» κρατῶν<sup>1</sup>.

\*\*\*

Ἡ διαδρομὴ μου ἂν ἤθελε συνεχιστῆ, θὰ μ' ἔφερνε σ' ἐπαφὴ μὲ τὰ πῶς διαφορετικὰ πνεύματα, σ' ὄλα τὰ γεωγραφικὰ πλάτη, ποὺ ὄχι μόνο ἀπὸ διάθεση ἰδεολογικὴ μὰ καὶ ἀπὸ τὴν ψυχραὶμὴ διάγνωση τῶν βασικῶν αἰτιῶν τοῦ νοσήματος τῶν καιρῶν, ἔχουν ὀρίσει ἕνα κοινὸ σημεῖο γιὰ μιὰ νέα πορεία: *Τὴν πορεία τῆς ἐπιστροφῆς στὸν Ἄνθρωπο*. (Ἄς τὸν γράψουμε, τιμώντας τὸν ὕστερ' ἀπὸ τόσο ξεπεσμό, μ' ἕνα Α κεφαλαῖο). Συστήματα, ἰδεολογίες, κηρύγματα καὶ ἀγῶνες, πόλεμοι ἀνάμεσα σὲ φιλοσοφίες ζωῆς καὶ στράτευση συνειδήσεων γύρω ἀπὸ συνθήματα ποὺ ἔχουν ὑποστῆ τὴ διάβρωση τῆς πράξης, ἔχουν σήμερα παραμερίσει, ὅ,τι ἄλλοτε ἀποτελοῦσε τὴν ἀφετηρία καὶ τὸ στόχο τους. Ὁ Ἄνθρωπος ἔχει περιπτυχθῆ τὴ Μάζα ἀπὸ φόβο—ὄχι ἀπὸ ἀγάπη. Κ' ἡ Μάζα ἔχει δεχτῆ τὸ ἄτομο στοὺς κόλπους τῆς μὲ διάθεση ἀνθρωποφαγικῆ. Τὸ ἔχει ἀποπνίξει στὴ δική της περίπτωσι, ποὺ εἶναι περίπτωσι τυφλοῦ φανατισμοῦ, ὄχι στοργῆς. Ἡ μάζα ἀρνιέται νὰ δεχτῆ πῶς μπορεῖ νὰ ὑπάρχει ἀτομικὴ ψυχὴ ἔξω ἀπὸ τὴν ὁμαδική. Τούτη τὴν ἀξία—ποὺ μ' ὄλο τὸν ξεπεσμό τῆς εἶναι ἀξία—δείχεται ἀνίκανη νὰ τὴν περιλάβῃ στὸ δειγματολόγιο τῶν μεγεθῶν ποὺ διδάχτηκε νὰ τιμᾷ καὶ νὰ φρουρεῖ. Καὶ τὸ ἄτομο, σήμερα, δὲν ἔχει κἀν τὴ δύναμη νὰ μείνῃ μόνο. Ἀκολουθεῖ, μὲ τὴν ἀπιστία στὴν ψυχὴ του, μὲ μοναδικό του κίνητρο τὴν πολὺ ἀνθρώπινη μὰ καὶ πολὺ *ἀπάνθρωπη* ἀνάγκη τῆς ἐξασφάλισι μιᾶς προστασίας, διαλυόμενο μέσα στὸ δυναμισμὸ ποὺ ἀναπτύσσει ἢ ὁμαδικὴ πορεία, ἐρημίτης μέσα στὸ πλῆθος ποὺ εἶναι καὶ τοῦτο ἕνα ἄθροισμα ἀπὸ ἀπελπισμένους ἐρημίτες, ἀναγκασμένους νὰ συμπορεύονται ἀφοῦ ἡ μοναχικὴ πορεία θὰ ἦταν ὁ θάνατος. Ἀπλώνουν τὰ χέρια σὲ χειραψία καὶ τὰ δάχτυλά τους εἶναι παγωμένα. Προσφέρουν τὴ δύναμη τῶν μυῶνων τους γιὰ τὰ ἔργα τὰ διαταγμένα, μὰ ἡ ψυχὴ τους εἶναι πάρα πολὺ στενὴ γιὰ νὰ χωρέσι τὸν ἐνθουσιασμὸ τῆς πράξης. Γιατί σ' ὄλα τοῦτα ἐκεῖνο ποὺ λογαριάζεται εἶναι ἡ μονάδα - δύναμη ποὺ πρόκειται ν' αὐξήσι τὸ ἄθροισμα, καὶ ὄχι ἡ μονάδα - Ἄνθρωπος. Κι ἀντικειμενικὴ ἐπιδίωξι δὲν εἶναι ἡ εὐτυχία τοῦ Ἀνθρώπου ἀλλὰ ἡ εὐημερία καὶ ἡ ἰσχυροποίησι τοῦ Κράτους. Τὸ Κράτος στοὺς καιροὺς μας εἶναι ὁ Μολόχ τοῦ Ἀνθρώπου καὶ Γέεννα ἡ γῆς ὅλη.

Πῶς νὰ γυρίσουμε τώρα στὸν Ἄνθρωπο μιᾶς καὶ τὸν ἔχουμε ἀφίσει τόσο πίσω; Πῶς νὰ παραμερίσουμε τὴ θρησκεία ποὺ διεκδικεῖ τὴ θυσία τοῦ ἀνθρωπισμοῦ μας γιὰ ν'

1. Βλ. τὴ συνέντευξή του στὸν κ. Ε. Ο. Siermann (The 19th Century and After, Φεβρ. 1948, σελ. 109).

1. Αὐτ. σελ. 110.



ἀνοίξουμε τὸ σωστικὸ μονοπάτι ποῦ θὰ ὀδηγήσῃ μακριὰ ἀπὸ τὸ νέο Τοφέθ, μακριὰ ἀπὸ τὸ τεράστιο εἶδωλο τοῦ χάλκινου θεοῦ μὲ τ' ἀπλωμένα πελώρια χέρια ποῦ ὀλοένα μαγνητίζουν τὸ ἀνύποπτο ἀνθρωπομάζωμα; Πῶς ν' ἀξιώσουμε χυμὸ ἀπὸ ἓνα κουφάρι ποῦ τὸ ἔχουν στεγνώσει οἱ καυτεροὶ σιμοῦν τοῦ φόβου καὶ τῆς ἔγνοιας; Ὡστόσο ἡ ἐπιστροφή στὸν Ἄνθρωπο, ἓναν ἀνθρώπο ἐξαγνισμένο ἀπὸ τὸ προπατορικὸ ἀμάρτημα τοῦ ὑπερτροφικοῦ ἀτομισμού ποῦ ὀδηγεῖ σ' ἐκεῖνον τὸν ἀτομιστικὸ ἰμπεριαλισμὸ, ὑψώνεται σήμερα σὰν σύμβολο ἱκανὸ νὰ στηρίξῃ μιὰ νέα φιλοσοφία ζωῆς. Κ' ἡ ἀξιοποίηση τῆς παρακμασμένης αὐτῆς ἠθικῆς μονάδας, ἀξιοποίηση ποῦ μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθῇ μόνο μὲ τὴν ἐπίμονη, τὴν ἀνιδιοτελεῖ, τὴ φανατικὴ παιδείου τῶν ψυχῶν, θὰ γονιμοποιήσῃ τὸ πανανθρώπινο ἰδεώδες τῆς παγκόσμιας ἀδερφοσύνης, στηριγμένη ἀπάνω στὰ δυὸ γερὰ ἀγκωνάρια: τὴν Ἐλευθερίαν καὶ τὴ Δημοκρατίαν.

Ἦρθε μιὰ ἐποχὴ, ὕστερ' ἀπὸ τόσα αἵματα, τόσα πένθη καὶ τόσα γκρεμίσματα, ὅπου ὁ ἀνθρώπος περιώρισε τὶς ἀξιώσεις του ἀπὸ τὸν πολιτισμὸ καὶ ἀπὸ τὴν τεχνικὴ πρόοδο καὶ ἀπὸ τὶς φιλοσοφίες. Κουράστηκε ἀπὸ τοὺς φανατισμοὺς ποῦ γεννοβολᾶνε τοὺς στείρους ἀγῶνες καὶ ἀποζητᾶ τὴν ἡρεμία μιᾶς γόνιμης πίστεως ποῦ τοῦ ἐξασφαλίζει τὴν εὐτυχία. Καὶ ἡ εὐτυχία δὲν εἶναι οὔτε σύνθημα, οὔτε πολιτικὴ διδασκαλία. Εἶναι πλήρωση ψυχῆς, εἶναι ἡσυχασμὸς τῆς συνείδησης, εἶναι ἡ βαθύτερη συμφιλίωσή μας μὲ ὅλα ἐκεῖνα ποῦ συνθέτουν τὴ ζωὴ μας καὶ γίνονται ἡ καθημερινή μας ἐμπειρία. Εἶναι κάποτες, ἢ καὶ συχνά, ἡ μεγάλη μας μάχη. Μὰ ἡ μάχη τούτη θέλει τὸν ἀνθρώπο ἐλεύθερο στρατιώτη, ὄχι μισθοφόρο ἢ δοῦλο σὲ συνθήματα ποῦ πειθαρχοῦν περισσότερο στὶς πολιτικὲς ἀνάγκες ἑνὸς κόμματος ἢ μιᾶς ἐξουσίας ὑποχρεωμένης νὰ μεταμφιέζει τὸν ἀγῶνα τῆς αὐτοσυντήρησής της σὲ μάχη γιὰ τὴν ἀνάσταση τῶν ἀνθρώπων.

Πόσο ἡ περιφρόνηση πρὸς τὴν ἀξίαν τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς ἔχει κυριαρχήσει στὴ σημερινὴ ἀντίληψη τῶν ἡγετῶν τῶν λαῶν μᾶς τὸ ἀποκαλύπτει ἡ τωρινὴ πολιτικὴ σύγκρουση ἀνάμεσα στοὺς δυὸ ἀντίπαλους κόσμους. Τὸ ἐνδεχόμενο ἑνὸς Τρίτου Πολέμου μὲ ὅλα τὰ φοβερὰ του ἐπακόλουθα συζητεῖται μὲ ψυχραιμία πωρωμένων ἐγκλημα-

τιῶν πρὸς τὸ ὑποψήφιο θῦμα. Ὁλος ὁ κόσμος — τὸ ὑποψήφιο θῦμα — γνωρίζει ὅτι οἱ καταστροφές, οἱ θάνατοι καὶ ἡ μιζέρια θὰ εἶναι σὲ κλίμακα ἀφάνταστα πῶς ἐκτεταμένη παρὰ κατὰ τὴ σύγκρουση ποῦ μόλις ἔχει λήξει. Οἱ ἡγέτες τῶν λαῶν, κλειδοκράτορες τῶν πολεμικῶν μυστικῶν, γνωρίζουν ἀσφαλῶς πολὺ περισσότερα ἀπ' ὅσα ὁ ἀμύητος κοινὸς πολίτης γνωρίζει. Τώρα ὁ διεθνὴς ἀνταγωνισμὸς ἔφτασε σὲ σημεῖο ὅπου ἡ «λύση» ἀφίνεται στὴν ἐνοπλὴ ρήξη. Ὁμως μιὰ ἐνοπλὴ ρήξη δὲν ἔχει πιά τὸ χαρακτήρα περιορισμένης μονομαχίας ὅπου ἡ δύναμη τοῦ ἰσχυρότερου ὑποχρεώνει τὸν πῶς ἀδύνατο νὰ δεχτῆ τὶς θελήσεις ἢ τὴν τάξιν πραγμάτων ποῦ ὁ πρῶτος θέλει νὰ ἐπιβάλλῃ. Μιὰ ἐνοπλὴ ρήξη σήμερα σημαίνει ἀπλοῦστατα καταστροφή. Ἀφανισμὸ ἑκατομμυρίων ψυχῶν, ἐρήμωση, ξεθεμελιωμὸ καὶ σειρά, μακρότατη σειρά, ἐτῶν ἀνθρώπινου σκληρότατου μόχθου γιὰ τὸ ξαναχτίσιμο τῶν ὄσων θὰ ἔχουν γκρεμιστῆ. Ἐνας Ἄγγλος φιλόσοφος, πρωταθλητῆς τοῦ φιλελευθερισμοῦ, ὁ Bertrand Russell, σὲ κάποιο ἄρθρο του ποῦ τιτλοφορεῖ: *Τὸ μέλλον τῆς ἀνθρωπότητος*, διατυπώνει τὴν ἀκόλουθη προφητεία: «Πρὶν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ αἰῶνα μας, ἐχτὸς ἂν κάτι ὀλοτελα ἀπρόβλεπτο συμβῆ, μιὰ ἀπὸ τὶς τρεῖς τοῦτες πιθανότητες θὰ ἔχει πραγματοποιηθῆ: 1) Τὸ τέλος τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς στὸν πλανήτη μας. 2) Ἐπιστροφή στὴ βαρβαρότητα ὕστερ' ἀπὸ μιὰ καταστροφικὴ μείωση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς γῆς. 3) Ἐνοποίηση τοῦ κόσμου κάτω ἀπὸ μιὰ καὶ μόνη κυβέρνησι ποῦ θὰ κατεῖχε τὸ μονοπώλιο ὅλων τῶν ἐξοντωτικῶν πολεμικῶν ὄπλων... Προοπτικὴ ὄχι βέβαια εὐχάριστη καὶ καθησυχαστικὴ. Ὁμως τὰ ἐνδεχόμενα τούτα, καὶ ἂν ἀκόμη δὲν ἤθελαν πραγματοποιηθῆ σ' ὅλη τους τὴν ἔκταση, ἔχουν τόσα περιθώρια πιθανότητων δυστυχίας γιὰ τὸ ἀνθρώπινο γένος ποῦ φέρνουν τὸν ἴλιγγο. Ὡστόσο ἡ περιφρόνηση πρὸς τὴν ἀξίαν τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς περνάει τὸν πυκνὸ τῆς ἐπίδεσμο ἀπάνω ἀπὸ τὰ μάτια τῶν σύγχρονων ἡγετῶν. Ἡ σκέψη λειτουργεῖ στὴν παρυφῆ τοῦ ἐγκλήματος γιὰτὶ ὁ ἀνθρώπος εἶναι βυθισμένος ἀκόμη στὴ νάρκη τῆς συνείδησής του. Τὸ ἀπρόβλεπτο ποῦ μένει στὸ περιθώριο τῆς προφητείας τῶν τριῶν πιθανότητων δὲ θὰ σημειωθῆ; Τὸ ἀπρόβλεπτο — δηλαδὴ ἡ ἀφύπνιση τοῦ ἀνθρώπου;

ΑΙΜ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΟΣ

